

Klanklichaam

Sander van Maas

Wat is een ziel? Een ziel is, volgens de oude logica, iets dat je hebt. Niet iets dat je bent.

Of meer nauwkeurig, het is iets dat je lijkt te *zijn* doordat je het *hebt*. Wat dat betreft lijkt de ziel op het lichaam. Een lichaam is wat ik lijk te zijn, omdat ik een lichaam heb. Maar hoe weet ik dat ik een lichaam heb? Doordat ik het zie en aanraak. Het lichaam toont zich aan mij, althans, grote delen. En ik kan het grotendeels aanraken. Het raakt ook mij aan, als er tenminste geen kleding in de weg zit, en het lijkt doorlopend zichzelf aan te raken, in zichzelf, en buiten mij om.

Met de ziel lijkt het niet anders gesteld. De ziel toont zich aan mij in de spiegels van mijn ogen, ik kan haar graden nauwkeurig volgen in de glans of dofheid van haar oppervlak. En er is de aanraking, soms intens en dan weer onmerkbaar, van de ziel die mij beroert. De ziel lijkt een plaats waar ik mijzelf het meest nabij ben, in mijzelf, maar buiten mijzelf om.

Wellicht is het mogelijk om, zoals filosoof Jean-Luc Nancy suggereert, de afstand tussen lichaam en ziel, waarvan vaak gesteld wordt dat deze sinds Descartes onoverbrugbaar is, te begrijpen als de afstand die het lichaam het lichaam laat zijn, en de ziel de ziel. Een lichaam, zo betoogt Nancy, onderscheidt zich van een massa doordat het niet enkel

in zichzelf rust. Het is niet een ding dat of een wereld die in zichzelf opgesloten en onaantastbaar is. Een lichaam is, met een ander woord, geen substantie; het volgt niet het ideaal van een puntvormige essentie.

Integendeel, het is uitgebreidheid. Als het lichaam geen massa is, als het niet opgesloten is in zichzelf, niet van zichzelf doordrongen, dan is het buiten zichzelf, meent Nancy. Het lichaam is het zijn buiten zichzelf. En daar draait het om bij het woord ziel. Het gaat er in het geheel niet om achter dit woord een onuitsprekelijke innerlijkheid te beluisteren, een sublieme of ijle identiteit die aan de kerker van het lichaam ontsnapt. De ziel, dat is iets dat het lichaam *heeft*, en dat het tegelijk lijkt te *zijn*: een buiten zichzelf zijn. Het is de afstand tussen het lichaam en zichzelf, dat wat het doet verschillen van een massa.

Het antwoord op de vraag naar de ziel leidt bij Nancy in de richting van een afstand, een uitgebreidheid of een uitplaatsing. De ziel is een buitenplaats van het lichaam. Het doet zich voor aan mij, het laat zich zien en aanraken. Of meer nauwkeurig: de ziel is het buiten *zelf* van de uitgebreidheid en de uitplaatsing, dat het lichaam vorm geeft en zintuiglijk maakt. Het is iets 'extra's' in de zin van buitengewoon en uitwendig, zonder evenwel geestelijk te zijn of transcendent in de zin van de metafysische of theologische traditie.

Het concept van de ziel is belangrijk om te kunnen begrijpen wat er in de muzikale ervaring gebeurt. Het valt op dat mensen die in directe relatie verkeren tot muziek, of dat nu spelend of luisterend is, vaak een beroep doen op het concept van de ziel. Goede muziek wordt vaak gezegd de ziel te raken, musici stellen zich ten doel vanuit de ziel te spelen, muziek wordt al dan niet gewaardeerd om de ziel die het beweerd wordt te hebben. Er is een compleet genre dat luistert naar de naam *soul*, en er is een lange traditie van denken muziek waarin concepten als hart, ziel, of gemoed een centrale rol vervullen.

Echter, beweren dat je in een bepaalde context een ziel hebt die geraakt wordt, en aannemen dat je in wezen ziel bent, zijn twee verschillende dingen. Het huidige spreken over muziek in termen van ziel dient niet op een lijn te worden gesteld met de metafysische en theologische tradities waaruit deze term afkomstig is. Het historisch *momentum* is ingrijpend veranderd, en het hergebruik van een term uit deze tradities kan niet anders dan begrepen worden vanuit de verschuivingen die hebben plaatsgevonden op onder meer muzikaal, economisch, sociaal, cultureel en filosofisch gebied. De vraag is daarom wat er nu precies bedoeld wordt wanneer in de huidige tijd wordt gesproken over de ziel. En waarom het concept van de ziel nog steeds een grote rol speelt in het spreken over muziek en muzikale ervaring.

Diapason

Is de ziel stil? De manieren waarop de ziel verschijnt, worden vaak verbonden met innerlijkheid. Binnen in mij ervaar ik mijn ziel als vitaliteit, sensitiviteit, een vermogen om lief te hebben. Net zoals begrippen als het gevoel en het hart was het begrip van de ziel in de romantiek een andere naam voor het lichaam. De ziel is het hart van de mens, maar ook het licht in de innerlijke duisternis, en de stilte van de organen. Als de ziel inderdaad kan zingen, zoals de lyrieci dat graag beweren, dan is het in stilte, dat wil zeggen, in de pauze van het lichaam.

Wat is deze pauze? Nancy laat een pauze vallen tussen het lichaam en zichzelf. Deze pauze noemt hij ook wel een interval, en dat is precies de muzikale term die we hier nodig hebben. Natuurlijk is het lichaam niet stil. Geluidskunstenaar Henri Chopin noemde het lichaam een klankfabriek en wist de continue productie van deze klanken te exploiteren in zijn klankpoëzie, *Le chant du corps* (1966). Dichter Martin Reints herinnert zich de eerste nachten nadat hij naar Friesland was verhuisd. Hij was het bijna vergeten, maar tijdens de eerste nachten stond hij versteld van de geluiden in zijn eigen lichaam. Het pruttelt en borrelt. Je hoort je oren suizen. In de Randstand wordt dat volledig overstemd.

Het interval waar Nancy naar verwijst is niet een of andere melodische of harmonische verhouding in de zang van het lichaam. Het is niet de vreemde harmonie die ontstaat tussen het pruttelen en het borrelen. Het interval verwijst eerder naar mogelijkheid van deze zang om tot klinken te komen. De zang van het lichaam is, inderdaad, de ziel. Dat wil zeggen, de ziel, zijnde de afstand tussen het lichaam en zichzelf, *heeft* muziek. En wellicht *is* het muziek, of lijkt het muziek doordat het iets muzikaals heeft. dat is een vreemde manier van spreken. Muziek hebben, en zelfs muziek zijn: dat zeg je niet. En dat is meer dan toevallig. Muziek is het verzet zelf tegen hebben en zijn.

Misschien is het daarom wel zo natuurlijk om over de ziel te spreken, en er over te blijven spreken. Net zomin als ik mijn lichaam heb of mijn lichaam ben, heb of ben ik mijn ziel. Zelfs het omgekeerde zou nog aannemelijker zijn. Muziek installeert zich in de afstand tussen mijn lichaam en mijzelf. Het is een interval, dat wil zeggen de kleinste muzikale eenheid, kleiner nog dan de individuele toon. Een interval is niet wat zich aanbiedt als resultante van twee tonen die de juiste afstand tot elkaar hebben. Het begint eerder. Een interval is de afstand, de opschorting, maar ook de uitbreiding, die door ieder geluid wordt verondersteld. Zonder het interval is geen boventoonreeks denkbaar, laat staan tonen en intervallen.

De ziel en muziek. Tussen beide staat *hebben* noch *zijn*. Er is alleen een *tussen*, een interval, waar de concepten van ziel en muziek in resoneren. Nancy denkt na de metafysica en na de godsdienst; het is zijn doel om de ziel niet langer te denken als een substantie, als een puntvormig iets waarin mijn essentie zich concentreert. Voor dit

begrip van de ziel komt het subject in de plaats, en meer nauwkeurig datgene wat hij noemt het 'diapason-subject'. Deze wending in het denken is riskant. 'Diapason' is een oud woord voor het interval van het octaaf, en wordt in het Frans nog gebruikt voor stemvork, en ook voor de toon die de hobo intoneert wanneer een orkest stemt.

Het diapason-subject verwijst daarmee naar twee van de meest krachtige middelen waarmee muziek zich als systeem en als regime heeft gemanifesteerd. Het octaaf is het object bij uitstek van muziektheoretische ideologieën die insisteren op de natuurlijkheid van het tonale stelsel, dat vaak wordt geassocieerd met de dominantie van de tonica. En de stemvork is het middel bij uitstek geweest waarmee het absolute in muziek werd geïntroduceerd, namelijk als de absolute toonhoogte van de toon 'a' als referentiepunt voor alle toonsystemen. Deze absolute toonhoogte werd voor het laatst vastgesteld in 1939 tijdens een internationale bijeenkomst in Londen, en ten koste van andere tot dan toe gebruikte stemmingen. Het diapason-subject lijkt daarmee de universaliteit en identiteitslogica binnen te halen waar nu juist de oude metafysica van de substantie op gebaseerd was.

Maar dat is niet de lezing van Nancy zelf. Hij schrijft, "(Het subject, een diapason? Ieder subject een verschillend afgestemde diapason? afgestemd op zichzelf - maar zonder bekende frequentie?)" (Nancy, 2002: 37). Zonder bekende frequentie: ik ben, als subject, een verhouding tot mijzelf, afgestemd op mijzelf, en naar voorbeeld van mijzelf. Maar omdat deze verhouding een interval is, ben ik nooit zomaar aan mijzelf gegeven. Ik blijf mijzelf een trilling, huivering, beving of siddering, die dieper gaat dan welke grondtoon dan ook. Want de buitenplaats van mijn ziel veroordeelt mij tot het zwerende leven van een minstreel, op zoek naar mijn *Eigenfrequenz*, naar de optimale situatie waarin ik in de akoestische spiegel kijk die mij aan mijzelf geeft, en daarmee aan de wereld.

Het diapason-subject is een soort muziekinstrument. Dat brengt het denken van Nancy en anderen terug bij de gesprekken tussen Socrates en de Pythagoreërs. Simmias verdedigde hierin zijn stelling dat de ziel eindig is door middel een analogie tussen de ziel en een lier. Zoals de onderdelen van een lier op elkaar zijn afgestemd in de stemming van het instrument, zo zou ook de ziel een harmonie zijn tussen de onderdelen van het lichaam. Gaan deze onderdelen teloor in de lichamelijke dood, zo redeneerde Simmias, dan houdt ook de stemming op te bestaan. De vraag naar de eindigheid van de ziel wordt zo de vraag naar de verhouding tussen massa, snaarlengte (*mensuur, diapason*) en spanning. De *Eigenfrequenz* van een snaar, en bijgevolg die van de ziel bij Nancy, wordt bepaald door deze drie grootheden.

De extensie van het lichaam, met andere woorden, de ziel, is een samenspel tussen massa, spatiëring en spanning. Het lichaam, aldus Nancy, is een toon. Maar dit is geen fenomenale toon: ik kan hem niet horen. Zijn unieke trillingsgetal blijft onbekend. Dit lichaam is

geen *corps sonore*, het valt niet eenvoudig samen met zijn gepruttel en geborrel. Het lichaam *is* niet deze muziek, en het *heeft* ook niet deze muziek; er blijft een interval bestaan tussen het akoestische leven van het lichaam en de ziel. Dat interval is de weerstand die het doet onderscheiden van een loutere massa, en die het mogelijk maakt dat er überhaupt een akoestisch leven is. Dit leven bestaat dankzij een opschorting, een syncope.

Kippenvel

Waar komt de muziek van de ziel vandaan? Als deze muziek zijn eigen syncope is, wordt het lokaliseren ervan lastig. De muziek van de ziel is niet op een vaste plaats, en heeft geen eigen moment van klinken. Het uit zich niet in een compositie, het is eerder een soort dispositie. Het instrument ervan is niet reëel, zoals deze lier of de stem van dit lichaam, maar eerder virtueel. Het instrument van de ziel is een contact tussen lieren en stemmen en lichamen.

De ziel is nooit iets dat zich in mij voordoet. Het doet mij weliswaar grijpen naar mijn hart, maar niet omdat het mij om het hart slaat. Integendeel, de ziel is de ervaring waarin ik mij open voor de wereld, en als de wereld – het is een ervaring waarin ik bloed. Is het mogelijk om te bloeden met mate? Dat is wat wordt geëist door vele definities van muziek. Augustinus, bijvoorbeeld, definieert muziek als de *scientia bene modulandi*, de wetenschap van het juist bemeten. Een ziel die bloedt, zal modulatie te zien moeten geven in haar opening naar de wereld, en dat betekent dat de flux van het bloeden zal moeten worden gestelpt door een maat of mensuur. Deze maat ligt in de *modulatie* van mijn diapason door de muziek die ik hoor, en waarmee ik een interval vorm. Muziek moduleert de diapason van het subject. Ik verschijn niet aan mijzelf in de onmiddellijkheid van mijn zelf-ervaring, maar in de modulatie van mijn diapason, en als de modulatie van mijn diapason. Dat wil zeggen, de muziek die ik hoor, laat mijn subjectiviteit niet ongemoeid, maar stemt en verstemt de verhouding die ik heb tot mijzelf. Deze verhouding is een verhouding in de wereld, in de uitwendigheid die mijn ziel heet. Is het luisterende lichaam niet een holle buis waarover een vel is gespannen, maar waarvan de open zijde, als een mond, de resonantie kan hernemen en opnieuw uitzenden? Slag van buiten, kreet van binnen. Het klanklichaam, of het tot klinken gebrachte lichaam, suggereert Nancy, beluistert tegelijkertijd een ‘zelf’ en een ‘wereld’ die dat voor elkaar zijn in resonantie.

De ziel is niet een puntvormige essentie die gedacht moet worden als het innerlijkste wezen van de luisteraar. Het is de ruimte van een resonantie, een weerklank, een echo. De ziel is uitgebreid, het raakt aan zichzelf en aan de wereld. Het is als een trommelvlies dat beide domeinen tot leven wekt: ‘zelf’ en ‘wereld’. Het is het *touché* met de muziek ‘daarbuiten’ waardoor het zelf, de diapason van mijn subjectiviteit, tot resonantie wordt gebracht. En het is de slag of vocalisatie waarmee ik mijn wereld vind, waarin ik

mij ervaar als ziel in de muziek daarbuiten. De ziel is het interval tussen deze domeinen dat beide kanten op resonanceert. Het is noch mijn innerlijke grens als puntvormig wezen, noch de uiterlijke grens van een muziek die ik beluister. Het is een intieme exterioriteit, of, wat volgens de logica van de resonantie het zelfde is, een exterieure inwendigheid.

Resonantie is een lokaal effect. De ervaring die ziel heet is nooit homogeen of gegarandeerd. Het is verdeeld, gedisponeerd, in zones, in gebieden die meer of minder resonant zijn. Niet alle muziek moduleert mijn diapason. Het getal van de modulatie is een uniek getal, zelfs een geheim getal: ik kan mijzelf als ziel slechts vinden door te zwerven, als een minstrel, kloppend op klanklichamen, vocaliserend in de ruimtes die ik betreed. En als diapason, als stemvork, die bij luidsprekers moet worden gehouden om te ondervinden of er sprake is van resonantie. De wereld-als-ziel opent zich naar gelang de plaats: er is beweging nodig om de positie te vinden die mij vernieuwt. De ziel en de wereld zijn altijd één en altijd nieuw. Als ze er zijn.

Want vaak is er sprake van dode plekken. Ieder klanklichaam heeft ze. Het zijn die plaatsen op de hals van een gitaar die niet in trilling raken, waar de resonantie van het instrument plaatselijk uitdooft. En het zijn die zones van mijn lichaam die irresponsief zijn voor de muziek daarbuiten, en soms is dat het hele lichaam. Het lichaam buiten de resonantie is een object, een massa, een kadaver. Het is wereld-loos, plaatsloos, en zelf slechts object in een homogene ruimte. Als ding tussen de dingen is het als het hart dat gestopt is met bloeden, de resonantie die uitgedooft is, het interval dat is geïmplodeerd en de syncope die uit zijn baan vliegt. Het einde van de resonantie is het einde van de zin in de voltooiing van zin: het interval wordt erdoor een relatie, zoals de beluistering van een stuk muziek door mij als luisterend subject.

Monomedialiteit is de verschijning van muziek buiten haar resonantie. Het is de muziek die ik altijd kan horen, en zo vaak opnieuw kan horen als ik maar wil. Dat horen is zoals de inspectie van een gebouw: het overziet de structuren, inventariseert de motieven, registreert de impressies van het klanktotaal. Het doet dit op basis van een hypostasering van het interval, die de rollen en oppervlakken op voorhand verdeelt, en deze verdeling stabiliseert. De luisteraar is hier een subject dat met distantie de muziek waarneemt die zich op enige afstand aanbiedt voor inspectie. Aan deze zijde van het gehypostaseerde interval bevindt zich een sympathische innerlijkheid, en aan gene zijde eveneens. Maar nooit zal deze exterioriteit herkend worden als de eigen intimiteit, als het sonore oppervlak dat ziel heet.

In zijn colleges over Heraclitus bestrijdt Heidegger de gedachte dat luisteren zich laat reduceren tot het akoestische horen.

“Wat zou al het menselijke horen zijn in de zin van het zinnelijk waarnemen van geruis, tonen, klanken en geluiden, zonder het horen in de zin van de gehoor-

zame betrekking tot datgene wat wij ontmoeten, zonder het horen dat genoemd wordt in het spreekwoord 'Wie niet horen wil, moet voelen'? Hoe zou ons echter in de gehoorzame betrekking tot datgene wat wij ontmoeten überhaupt iets tegemoet komen zonder dat dit op ons toe komende ons niet reeds bezat, voor zover wij datgene op enigerlei wijze toebehoren?"(Heidegger, 1954: 213)

Horen, dat wil zeggen, luisteren in de zin van toebehoren en gehoorzamen, is met andere woorden een meer oorspronkelijke mogelijkheid van het aurale.

Deze meer oorspronkelijke mogelijkheid is de muzikale ervaring van de ziel. Het is de ervaring van het intermediale luisteren, van een muzikale aanraking. De ziel is de resonantie langs het oppervlak van mijn lichaam. Het is het kippenvel dat mij doet geloven in een gelukzalige penetratie van mijn meest private innerlijkheid door de subtiliteit van muziek. De suggestie van penetratie is evenwel secundair aan de exterioriteit van de aanraking. De ziel is niet innerlijk, maar een extreme uitwendigheid. Het is de extase waarin mijn lichaam, mijn diapason, wordt gemoduleerd door muziek, en waarin, omgekeerd, muziek wordt gemoduleerd door het oppervlak van mijn lichaam. Gehuld in kippenvel ervaar ik mijn lichaam als muziek, en muziek als mijn ziel.

Maar nog meer dan dat ervaar ik het interval, zo groot als de kosmos, dat iedere thuiskomst bij mijzelf, en als mijzelf, voor altijd onmogelijk zal maken. De ziel, het klanklichaam, is resonantie. Het is jezelf dood luisteren door een intensivering van wat zich verzet tegen *hebben* en tegen *zijn*: muziek, het interval, de syncope.